

Наумович Т. В.,
викладач кафедри німецької філології
Київського національного лінгвістичного університету

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ІМЕНІ КОНЦЕПТУ ZEIT/ЧАС У НІМЕЦЬКОМОВНИХ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ

Анотація. У статті проаналізовано ключове слово концепту ЧАС у німецькій мові на матеріалі словникових дефініцій з урахуванням асоціативного ряду на слово-стимул «час».

Ключові слова: концепт, ЧАС, ім'я концепту, семантичний аналіз, вербалізація, асоціація, словникова дефініція, національно-культурна специфіка.

Постановка проблеми. Час, як і простір, належить до фундаментальних основ життєдіяльності людини, є однією з головних буттєвих (онтологічних) і мовних категорій, які утворюють концептуальну картину світу і становлять основу будь-якої мовної системи. Завдяки своєму особливому онтологічному статусу, ціннісній ролі час не лише перетворився на форму, вимір буття, але і став змістом, тканиною людського існування.

Особливий інтерес у сучасному мовознавстві викликає вивчення універсальних понять загальнолюдської культури, таких як час та простір, крізь призму національних картин світу через особливості ключових слів або концептів культури, в яких фундаментальні категорії буття набувають додаткових інтерпретацій, специфічних етнічних рис.

Виходячи з положення про те, що значення слів «є важливими формуючими елементами свідомості: саме в них подана трансформована і згорнута в матерії мови ідеальна форма існування предметного світу, його якостей, зв'язків і відношень», вважаємо, що дослідження концепту закономірно розпочинати з вивчення семантики мовного знаку. Аналіз словникового відображення і втілення концепту вважається необхідним, оскільки система дефініцій в словниках сприяє пізнанню сутності свідомості народу, специфіки картини світу [5, с. 46]. Інтерпретація словникових тлумачень дає змогу виявити узагальнений прототип концепту, його змістовний мінімум, що створює базу для подальшого вивчення концепту на основі інших методик. Словникові дефініції розглядаються як достатньо повне та об'єктивне джерело формалізації змістової структури ідентифікаторів концепту.

Тому першим кроком до вивчення базової змістової структури концепту ZEIT/ЧАС, яка б показала національно-культурну специфіку його семантизації, є компонентний аналіз ядерного репрезентанту цього концепту на матеріалі словникових дефініцій німецькомовних лексикографічних джерел, адже лексична система у різних типах словників відображає специфіку фрагменту мовної картини світу, що стоїть за іменем концепту ZEIT/ЧАС. Дефініція може нечітко відбивати семантичну структуру слова, бути недостатньо інформативною, тому для отримання більш достовірних результатів дефініційний аналіз має бути доповнений результатами зіставлення даних кількох тлумачних словників або за допомогою зіставлення даних тлумачного словника з даними словників інших видів. Тому при аналізі доцільно порівняти дані кількох словників, щоб у повному обсязі висвітлити всі можливі лексико-семантичні варіан-

ти концепту ZEIT/ЧАС. Беручи до уваги те, що мова перебуває у стані динамічного розвитку, оновлюється та змінюється під впливом оточуючого середовища існування її носіїв, вважаємо необхідним і вивчення глибинного асоціативного потенціалу вербалізаторів концепту, бо ореол різних асоціативних інформантів навколо слова-стимула дає змогу здійснювати аналіз психологічної структури значення ключового слова як комплексного явища з емоційно забарвленими характеристиками.

Метою статті є здійснення семантичного та дефініційного аналізу вербалізаторів ключового слова концепту ZEIT/ЧАС у німецькій мові на матеріалі словникових дефініцій з урахуванням асоціативного фону цього мовного знака.

Виклад основного матеріалу. Лексема "Zeit" представлена в "Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache" («Електронному словнику німецької мови») дванадцятьма лексико-семантичними варіантами:

1. Сукупність секунд, хвилин, годин, днів, тижнів, що проходять (без множ.): *die Zeit vergeht schnell, rasch, wie im Fluge, allmählich, langsam, unmerklich. Sprichwörtlich kommt Zeit, kommt Rat // im Lauf(e) der Zeit, mit der Zeit langsam, nach und nach, allmählich im Laufe der Zeit wirst du es schon lernen.*

2. діал. Матеріалізм: поняття, яке охоплює тривалість та послідовність матеріальних процесів; основоположна форма існування матерії, чий особливості залежать від властивостей матерії: *die Existenz der Materie in Raum und Zeit.*

3. Частина, яка є в чийомусь розпорядженні: *ich habe heute keine, wenig, etwas, viel Zeit (für dich).*

4. Певна година або хвилина на годиннику (без множ.): *hast du (die) genaue Zeit?*

5. Місцевий (локальний) час: *es ist 19 Uhr Moskauer Zeit.*

6. Місцевий час певного меридіану: *die mitteleuropäische, osteuropäische Zeit.*

7. Час, відрізок часу: *Zeit und Ort der Zusammenkunft werden noch bekanntgegeben.* У цьому значенні лексема вживається у поєднанні з прийменниками *an, außer, auf, außerhalb, seit, von, vor, zu: es ist an der Zeit, dass... (es ist soweit, der Zeitpunkt ist gekommen, dass...); etw. auf unbestimmte Zeit vertagen, verschieben; außer der Zeit (abweichend vom üblichen Zeitpunkt); außerhalb der üblichen, gewöhnlichen Zeit kommen; seit der, dieser Zeit, von der, dieser Zeit an grüßt er mich nicht mehr; ich möchte nicht vor der Zeit dasein (ich möchte nicht vor dem festgelegten Zeitpunkt dasein); du bist mir zu jeder Zeit willkommen, kannst zu jeder Zeit zu mir kommen (du bist mir immer willkommen, kannst immer zu mir kommen).* Прислів'я: *wer nicht kommt zur rechten Zeit, der muss nehmen (essen, sehen), was übrigbleibt.*

8. Період часу: *es war eine schöne Zeit, die wir miteinander verbracht haben.* Словник наводить словосполучення слова "Zeit" тільки з такими прийменниками, як *auf, für, in, nach, seit, vor, während: er ist auf einige, längere, lange, kurze Zeit verreist; ich muss für einige Zeit verreisen; das Unglück ist in der Zeit deiner*

Abwesenheit geschehen; er ist nach kurzer Zeit zurückgekommen; seit einiger Zeit ist er wieder hier; vor einiger, langer Zeit war er einmal bei mir zu Besuch; während dieser Zeit war ich verreist.

9. Обмежений проміжок часу, який є в чимось розпорядженні з певною метою, термін: *für diese Arbeit hast du 14 Tage Zeit.*

10. *спорт.* Період часу, необхідний спортсмену для подолання певної відстані: *er ist eine gute Zeit gelaufen, geschwommen, gefahren.*

11. Період історичного розвитку, епоха: *zur Zeit des Sturm und Drang, des Absolutismus (in der Epoche).*

12. *мов.* Часова форма: *in welcher Zeit steht dieser Satz?* [6].

Десять лексико-семантичних варіантів лексеми “Zeit” подано в словнику Pons:

1) (без множ.) послідовність подій у певних відрізках, що піддаються вимірюванню: *Die Zeit vergeht.; Große Philosophen haben sich mit dem Phänomen der Zeit beschäftigt.*

2) (без множ.) години, дні, тижні тощо, які є в чийому розпорядженні: *Ich habe überhaupt keine Zeit jetzt.; seine Zeit gut einteilen; die Zeit mit Arbeit ausfüllen; Wir haben viel kostbare Zeit mit Warten verloren; Essens-, Jahres-, Tages-.*

3) (без множ.) \approx час за годинником: *Haben Sie die genaue Zeit?*

4) час у певній кліматичній зоні на землі: *es ist sieben Uhr mitteleuropäischer Zeit.*

5) момент часу або термін, строк для чогось: *Um diese Zeit frühstücken wir immer. Bitte halten Sie sich an die vereinbarten Zeiten!*

6) період часу: *eine längere Zeit im Ausland leben. Sie ist seit einiger Zeit krank. Er hat nach kurzer Zeit aufgegeben.*

7) період часу в особистому житті: *schöne/schwere Zeiten miteinander verbringen. Sie hat ihre große Zeit noch vor sich. Zu meiner Zeit war das noch ganz anders.*

8) ера або епоха в історії: *die Zeit der Aufklärung/der Romantik/ des Sturm und Drang. Das war die Zeit großer wissenschaftlicher Entdeckungen und Erfindungen. zur Zeit Augusts des Starken.*

9) сучасність, теперішнє: *Das ist halt der Geschmack der Zeit. die heutige Zeit.*

10) \approx граматична форма дієслова: *In verschiedenen Sprachen gibt es verschiedene Zeiten des Verbs* [8].

Створений Інститутом німецької мови словник-тезаурус “Online-Wortschatz-Informationssystem Deutsch”, який узагальнює, систематизує та актуалізує дані, використовуючи матеріали багатьох інших лексикографічних джерел, пропонує два тлумачення або інтерпретації лексеми “Zeit”, які в досить узагальненому, схематичному вигляді ілюструють розуміння цієї лексеми носіями німецької мови. Наприклад, при тлумаченні часу як континууму мовець посилається на певну величину, яка розгортається незалежно та незмінно. І хоча кількісне вираження часу не є суттєвою характеристикою часу, людина все ж винайшла інструменти для вимірювання часу (годинник, календар), щоб збагнути сутність цього континууму [7].

Часом позначають також вказаний годинником або календарем уривок постійного перебігу. При цьому йдеться про чітко визначену точку, наприклад, точно виміряний у секундах, хвилинах або годинах короткий відрізок часу (при спортивних змаганнях) або про триваліші періоди (тижні, роки, десятиліття, століття), епохи.

Автори словника-тезауруса “Online-Wortschatz-Informationssystem Deutsch” вказують на взаємозв’язок між цими

двома видами прочитань. Тоді як лексема час при прочитанні «континуум» характеризується незліченністю (неможливістю знайти вираження у кількісній величині), для інтерпретації «відрізок» є вирішальним точно виміряний момент або відрізок континууму. Тому з лексемою час у значенні «континуум», на відміну від значення «відрізок», не використовуються кількісні прикметники та є неможливим вживання слова у множині. На відміну від часу як абстрактного поняття, конкретний час як відрізок або момент може, образно кажучи, бути точніше визначеним на осі подієвості.

Для того, щоб не просто виявити і зафіксувати факти мови залежно від їх розуміння людиною, але і з метою пізнання глибинних механізмів свідомості, які є основою функціонування мовних засобів, необхідно взяти до уваги дані асоціативних словників. У мовознавстві під асоціацією розуміють кожний вид необдуманого наперед, автоматичного зв’язку між двома психічними змістами. Доведено, що всі прояви того, що прийнято називати словом, мають асоціативну природу [3, с. 23]. У разі вільного асоціативного мислення можуть відбуватися відкриття прихованого змісту, зближення віддаленого, миттєве злиття різнорідних речей, руйнування зовнішньої оболонки явища для виявлення його сутності, оригінальне використання традиційного образного досвіду [1, с. 242]. Асоціативний ряд дає змогу виявити у вербальній формі знання, яке асоціюється з тілами мовних знаків, за допомогою мовних знаків, за допомогою яких можна відтворити образ [3, с. 72]. Асоціації відображають зв’язки між об’єктами і явищами реального світу, відіграють важливу роль у формуванні лексичної системи мови, яка піддається впливу асоціацій, які завдяки своїй частотності закріплюються у мовній свідомості.

Електронний словник синонімів та асоціацій німецької мови “Open Thesaurus” пропонує найбільш частотні лексеми-домінанти, які утворюють так зване макрополе асоціативних образів аналізованої лексеми. У свою чергу кожна з наведених лексем-домінант об’єднує навколо себе власні асоціативні мікрополя. Макрополе лексеми “Zeit” у німецькій мові утворюють такі лексеми-асоціати: *Aktualisierung, Chronometer, Datum, ausdehnen, 24-Stunden-Zählung* [9].

Ще на найдавніших етапах розвитку людства часові уявлення ґрунтувалися на спостереженні за явищами, що постійно змінювалися, тому можна припустити, що основу наївно-реалістичних роздумів про час утворювало поняття змін [4, с. 6]. Асоціативний ряд *Aktualisierung, Aufarbeitung, Erneuerung, Modernisierung, Renovation, Renovierung* свідчить про те, що і в сучасній мовній свідомості поняття змін, оновлення, перетворення відіграють, як і в давні часи, вагомую роль.

Загальновідомим є той факт, що з давніх-давен людина намагалася простежити перебіг часу, «охопити» його, що стало можливим завдяки поступовому виникненню найпростіших мір осягнення часу, зумовленому гострою суспільною необхідністю [2, с. 105]. Здатність часу піддаватися вимірюванню виступало запорукою розгортання буття в його усталеності і допомагало зорієнтуватися в часовому перебігу подій. У своєму прагненні до зручності та простоти людина використовувала при вимірюванні підручні предмети побуту і водночас створювала нові засоби, здатні членувати часо-просторовий континуум на менші відрізки. Тому не дивно, що носії німецької мови асоціюють час з такими поняттями, як *Chronometer, Marinechronometer, Schiffschronometer, atmosphärische Uhr, Armbanduhr, Chronograf, Chronograph, Wanduhr, physikalische Uhr, Sanduhr, Stundenglas,*

Taschenuhr. Такі уявлення, основою яких є раціональність, об'єктивність, що виражається у прагненні якомога точніше і повніше охопити часові явища, спираються на систему наукових понять та є наочним прикладом впливу наукового світогляду на формування темпоральних значень.

Поява засобів вимірювання часу уможливила поділ часу на менші відрізки або періоди. Іншими словами, створювалася певна «система координат», за допомогою якої люди, які належать до тієї чи іншої культури, ідентифікують, сприймають та створюють світ. Секунди переходять у хвилини, з хвилин утворюється година, сукупність яких складає день, який приходить на зміну ночі. Природні явища та їх циклічна зміна стали точками відліку, індикаторами, відносно яких сформувались граничні межі між порами року. Відлік часу у людському розумінні асоціюється з настанням певних явищ, з певними прикметами того чи іншого часового відрізка. Слід зазначити, що асоціативне поле навколо лексеми «Datum» є найбільш розгалуженим та об'єднує навколо себе не лише лексеми на позначення часу у їх «чистому вигляді» (*Wochentag, Feiertag, Festtag, Ruhetag, Jahr, Ära*), але й велику кількість лексем-комполит, значення є темпоральним лише «опосередковано», лише посилаючись на якийсь часовий відрізок (*Herbstanfang, Herbstbeginn, Baujahr, Herstellungsjahr, Lebensabschnitt, Wochenaufakt*). Це мовне втілення уявлень про час дає підстави стверджувати, що темпоральний сегмент мовної картини світу є не чим іншим, як реліктом архаїчних космологічних схем. Також він пов'язаний з первісними «наївними» спостереженнями природних явищ та з особливостями архаїчного світобачення, зокрема уявленнями про циклічний (а не лінійний одновимірний, як його тепер уявляють) час і його зв'язок із доступними безпосередньому спостереженню природними явищами. Саме ці мовні дані свідчать про позамовну культурно-міфологічну мотивацію семантики лексеми «час».

В асоціативній пам'яті носіїв німецької мови міцно закріпилися і такі поняття, як *24-Stunden-Zählung, astronomische Stundenzählung*, формулювання яких значною мірою відбувається під впливом наукового світогляду, що, на відміну від повсякденного, має доказовий характер, тобто має на меті найбільш об'єктивно та точно відобразити навколишню дійсність, закони природи та інші закономірності у сукупності їхніх системних взаємовідносин. Хоча представники давніх культур не мали сучасного наукового уявлення про рух космічних тіл і орієнтувалися на наївну геоцентричну картину світу, основними хронологічними одиницями часу виступали і виступають природні складові, визначені рухом Землі і небесних світил: день, місяць, рік, доба тощо. Періодичне обертання небесної сфери, повторення явищ сходу і заходу світил та їхніх кульмінацій дали людям природну одиницю лічби часу – добу. Зоряну добу, впродовж якої земля обертається навколо своєї осі, розділено на 24 зоряні години, у кожній з яких є 60 зоряних хвилин.

Закономірним є те, що час є не лише четвертим виміром простору, а й входить до всіх вимірів внутрішнього і зовнішнього просторів людини та її культурного буття, а отже, можна припустити, що в характеристиці часу у німецькій мові закріпилися життєвий досвід в організації праці, знання про швидкість руху людини у певних ситуаціях. Час поступово ставав невидимою сутністю, цінність якої неможливо недооцінювати, адже втрачений час повернути не можна. З часом та його постійною нестачею пов'язано багато негативних явищ, що стали так би мовити надбанням суспільної свідомості. Людство

постійно намагається відкласти справи, відстрочувати платежі, але при цьому подовжити часовий відрізок. Деякі події люди ні хотілося б пришвидшити, інші ж – «перенести на потім». Відлік часу став відбуватися відносно дій, що стабільно повторюються із певною періодичністю. Люди знайшли спосіб вимірювати час і уявили себе його господарем. Ці прагнення знаходять своє мовне втілення в мовних одиницях *ausdehnen, hinauschieben, hinausziehen, Laufzeit verlängern, stunden, Zahlungsfrist aufschieben, prolongieren*.

Висновки. Таким чином, можна дійти висновку, що дослідження концепту ZEIT/ЧАС як сформованого у свідомості носіїв німецької мови ментального утворення, що виражає закріплене у словесній формі осмислення феномена часу в німецькому суспільстві, закономірно розпочинати з розгляду його ядерного репрезентанта, або імені/ ключового слова однойменного концепту ZEIT/ЧАС. Використовуючи водночас фактуальні дані (дефініції тлумачних словників) та образний матеріал (реакції носіїв мови на слово-стимул «час» з асоціативних словників), можна здійснити спробу аналізу не лише ціннісного компонента концепта-універсалії ZEIT/ЧАС у німецькій мові, а і національно-культурної своєрідності семантичного наповнення та специфіки аксіологічного сприйняття концепту ZEIT/ЧАС.

Аналіз мовних засобів вербалізації імені концепту ZEIT/ЧАС на матеріалі лексикографічних німецькомовних джерел свідчить про мозаїчність, складне структурне, кількісне і якісне різноманіття часової картини світу, представлені великою кількістю мовних одиниць. Особливості відображення і мовного позначення часових циклів пов'язані з картиною світу, яка змінюється залежно від ступеня історичного розвитку тієї чи іншої групи носіїв конкретної мови та рівня пізнання ними дійсності. Вербалізатори, які формують зміст імені концепту ZEIT/ЧАС, можна об'єднати в дев'ять сем: 1) сукупність секунд, хвилин, годин, днів, тижнів, що проходять; 2) години, дні, тижні тощо, які є в чийомусь розпорядженні; 3) час за годинником; 4) час у певній кліматичній зоні на землі; 5) момент часу або термін, строк для чогось; 6) період часу; 7) період часу в особистому житті; 8) ера або епоха в історії; 9) сучасність, теперішнє. Вони по-різному відображають логіко-семантичну категоризацію цього фрагмента картини світу та є одиницями когнітивної і мовної діяльності народу, мотивованими особливостями його культури.

Варто зазначити, що асоціативний фон лексеми час у німецькій мові, за допомогою якого можна набагато краще уявити собі мозаїчний фрагмент дійсності під назвою «час», є достатньо різноманітним. У свідомості носіїв час як величина, яка постійно пов'язана з динамічністю процесів у суспільстві та житті в цілому, відіграє надзвичайно важливу роль. Тому у суспільстві, де все базується на дотриманні термінів, узгодженні дат, мовці прагнуть якомога точніше «охопити», виміряти часовий континуум сучасними технічними засобами, розуміючи, що час стає сутністю, цінність якої не слід недооцінювати, адже втрачений час неможливо компенсувати. Асоціативні інформанти навколо слова-стимула «час» зазнали впливу повсякденного світогляду, який спирається на життєвий, емпіричний досвід та апелює до чуттєвих образів.

Запропоноване дослідження є кроком до вивчення базової змістової структури концепту ZEIT/ЧАС у німецькій мові. Подальшу перспективу наукової розвідки вбачаємо у виокремленні та аналізі основних лексико-семантичних ва-

ріантів концепту ZEIT/ЧАС у німецькій мові, їх першорядних та периферійних семантичних ознак. Необхідними також є побудова ядерно-периферійної моделі та визначення лексико-семантичних мікрополів концепту ZEIT/ЧАС у німецькій мові, їх реалізації у конкретних текстах художньої літератури.

Література:

1. Лисиченко Т.Ю. Асоціативно-семантична типологія метафор у поетичному тексті Максима Рильського / Т.Ю. Лисиченко // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2011. – № 52. – С. 242–252.
2. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини : [навчальний посібник для студентів вищих учбових закладів] / В.Г. Нестеренко. – К. : Абрис, 1995. – 336 с.
3. Терехова Д.І. Особливості сприйняття лексичної семантики слів (психолінгвістичний аспект) / Д.І. Терехова. – К. : КДЛУ, 2000. – 244 с.
4. Турсунов А. Познание эволюционных процессов во Вселенной: (на материалах космологии) / А. Турсунов. – М. : Знание, 1983. – 64 с.
5. Скаб М.В. Фразеологізми як концептовиражальний засіб / М.В. Скаб // Уч. записки Таврического национ. ун-та им. В.И. Вернадського. – Симферополь, 2007. – Т. 20 (50), № 6. – С. 42–48.
6. Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dwds.de>.
7. Online-Wortschatz-Informationssystem Deutsch [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.owid.de>.
8. PONS Online-Wörterbuch [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://de.pons.com>.
9. Wörterbuchfür Synonymeund Assoziationen der deutschen Sprache [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.openthesaurus.de>.

Наумович Т. В. Вербалізація імені концепта ZEIT/ВРЕМЯ в німецькоязычних лексикографічних джерелах

Анотація. В статті проаналізовано ключове слово концепта ВРЕМЯ в німецькому мові на матеріалі словарних дефініцій з урахуванням асоціативного ряду на слово-стимул «время».

Ключевые слова: концепт, ВРЕМЯ, семантичний аналіз, вербалізація, асоціація, словарна дефініція, національно-культурна специфіка.

Naumovich T. Verbalization of the concept name ZEIT/TIME in the German lexicographical sources

Summary. The article analyzes the name concept TIME in the German language on the material of word definitions, taking into account a number of associations the word-stimulus “time” suggests.

Key words: concept, TIME, semantic analysis, verbalization, association, dictionary definition, national-cultural specifics.